

ІНСТИТУЦІЙНА МОДЕЛЬ ТА ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ УКРАЇНИ-ГЕТЬМАНЩИНИ

Реконструкція історії розвитку політичної культури, як однієї зі складових загальної культури українського народу другої половини XVII–XVIII ст., буде неповною без дослідження принципів засад політичних систем, що функціонували в цей час в Україні. Адже саме поняття «політичної системи» належить до головних політологічних категорій і означає основоположну структуру, в межах якої відбувається політичне життя суспільства. Політична система як інтегрована сукупність елементів, що утворюють певну цілісність, відіграє важливі суспільні функції по відношенню до свого оточення, а саме: визначає ціль і завдання суспільства, мобілізує ресурси на їх здійснення, інтегрує всі елементи суспільства, легітимізує суспільні відносини тощо.

Становлення Української держави відбувалося на ґрунті засад, що пройшли апробацію впродовж попередніх десятиліть на Запорозькій Січі. А тому з початком Національно-визвольної війни в Наддніпрянщині відбувається не лише злам старої, а й становлення принципово нової моделі політичних відносин. На початку 1650-х рр. сотник Пилип Уманець писав до севського воєводи: «А тепер у нас за ласкою Божою... тут у всім краю сіверському ні воєводи, ні старости, ані писаря немає. Боже дай, здоров був пан Богдан Хмельницький, гетьман усього Війська Запорозького! А пан полковник у нас тепер за воєводу, а пан сотник за старосту, а отаман городовий за суддю»¹.

Центральне місце в системі демократичних громадянських цінностей запорозької спільноти напередодні Національно-визвольної війни посідало поняття *колективної волі*. На думку дослідників проблеми, це поняття вивершувало піраміду ціннісних категорій, принципів і установок публічної поведінки, яка виростала з демократичного устрою Війська Запорозького і включала рівність, свободу громадянського голосу, чуття товариства як корпоративної рицарської належності та солідарності, підпорядкованість меншості рішенням більшості, громадянську дисципліну тощо². Реалізація колективної волі відбувалася передовсім через функціонування загальних січових рад. Початок Національно-визвольної війни не вніс суттєвих змін у характер політичної організації козацької спільноти і *загальна, генеральна чи*

повна рада Війська Запорозького й надалі виступає головним розпорядчим органом.

Загальна рада за гетьманування Хмельницького з формального боку мало чим відрізнялася від рад, що проходили на Січі. Так само сигналом для її скликання слугував барабанний дріб, так само учасники ради заявляли про свою згоду криком і підкиданням шапок. Раду очолював гетьман, а за порядком наглядали осавули. Як завше, ради проходили серед «галасів і фурій», і гетьман та старшина з великими труднощами керували багатотисячним натовпом, що наочно демонструвало вразливі місця даного інституту й прямої демократії взагалі. Зокрема, скликана Хмельницьким 10 червня рада для обговорення питання щодо умов перемир'я з поляками й слухати не хотіла аргументів гетьмана і вимагала, аби він стратив польського посланця. 12 червня питання було винесено на повторний розгляд. Скликана для цього рада тривала сім годин, і лише з великими труднощами старшині вдавалося скерувати її діяльність у конструктивне русло³. Тому, як гетьман, так і вища старшина характеризують загальну раду як «шкідливу» і таку, що викликає «замішання» серед козаків⁴. Враховуючи малу ефективність від діяльності загальних рад та зважаючи на потребу в оперативному вирішенні назрілих потреб, Хмельницький поволі відмовляється від їх скликання, вирішуючи справи одноособово або переносючи їх розгляд на *старшинську раду*.

В наступні роки Хмельницький лише вряди-годи вдається до скликання загальних рад. Так, в поході 1651 р. гетьман наказав «...ударити в бубни на чернецьку раду...» й виніс на її розгляд питання: чи миритися з королем⁵. Причому, потреба в скликанні ради диктувалася необхідністю зміцнення гетьманської влади в умовах наростання старшинської опозиції та прагнення останньої замиритися з Варшавою. Скликана 26 травня 1651 р. загальна рада підтримала курс Хмельницького на продовження боротьби з Польщею, що дозволило гетьману усунути від влади пропольськи налаштовану старшину⁶. Ще одну раду гетьман був змушений санкціонувати після укладення Білоцерківської угоди 1651 р., яка викликала бурю невдоволення в рядового козацтва⁷.

Надалі, в умовах зміцнення позицій гетьманської влади, генеральна рада залишається тільки як традиційний церемоніал, потрібний для легалізації важливих справ, а не як інструмент їх розгляду й вирішення. Гетьман скликає повну раду в тому випадку, коли вирішення справ уже визріли й не потрібні довгі міркування й наради.

Після смерті Б. Хмельницького, в умовах загострення політичної боротьби, значення загальної ради істотно посилюється, а її авторитет

серед рядового козацтва неодноразово намагаються використати «шукачі» гетьманства з метою повалення діючого правителя та перебрання правління Гетьманщиною до своїх рук. В умовах стабілізації внутрішньополітичної обстановки в країні, що намітилася в останній чверті XVII–XVIII ст., генеральна рада зберігає за собою лише виняткові права гетьманського обрання, формування колегії генеральних старшин, а також затвердження умов угоди з царем. Однак і ці прерогативи генеральної ради з часом втрачають свій первісний зміст. Так, у відповідності з нормами українсько-російських угод (так званих «гетьманських статтів», які у другій половині XVII ст. виступали своєрідними конституційними актами, що регулювали функціонування внутрішньополітичного життя України-Гетьманщини), генеральні ради формально втратили виняткове право відсторонення гетьманів від влади, оскільки вже Нові статті Ю. Хмельницького 1659 р. констатували: «...Войску без указу Царского Величества самим гетмана не переменить»⁸. Крім того, справа обрання на гетьманство як І. Виговського, так і Д. Многогрішного, І. Самойловича та І. Мазепи спочатку була вирішена на старшинській раді, а вже потім винесена на розгляд генеральної ради⁹. Фіксують історичні джерела й факти порушення прерогативи генеральної ради щодо ухвалення договірних статей з Москвою. Зокрема, в гетьманство І. Брюховецького Батуринські статті 1663 р. та Московські статті 1665 р. було скріплено ухвалою не загальної, а старшинської ради¹⁰.

Енергійну спробу реанімувати роль генеральної ради у вирішенні державних справ вчинили творці Конституції 1710 р., узаконивши положення, згідно з яким гетьман був зобов'язаний тричі на рік скликати генеральні ради, і «...ничого без их соизволения и совету, приватною своею владою, не зачинати, не устанавляти и в skutok не приводити»¹¹.

В умовах занепаду української автономії у XVIII ст. прерогативи генеральної ради ще більше звужуються. При виборі І. Скоропадського, Д. Апостола та К. Розумовського вирішальне слово належить уже російським правителям, а двосторонні договірні статті поступаються місцем монаршим жалуваним грамотам¹², правомочність яких не залежала від санкції української сторони. Отже, за генеральною радою в цей час залишаються лише церемоніальні функції.

Щодо чисельності учасників генеральних рад та рівня їх регіональної і соціальної репрезентативності, то тут варто зазначити, що вони не залишалися незмінними протягом усього часу існування Української козацької держави. Найширше представництво досягалось на радах, які скликалися в козацькому таборі, під час військового походу

всього Війська Запорозького. Однією з найбільш масових була генеральна рада під Ніжином 1663 р., в роботі якої брали участь «...сорок тисяч і больше...» чоловік¹³. Не менш чисельною була і рада під Будищами 1668 р., де зішлись лівобережні і правобережні полки (за її результатами гетьманом об'єднаної України став П. Дорошенко). На елекційній раді в Глухові 1669 р. були присутні «...вся старшина і виборні Війська Запорозького козаки і міщани...»¹⁴. Згідно свідчення Самовидця, на раду 1674 р., яка обрала І. Самойловича гетьманом «...совершенним з обох сторін Дніпра...», було також скликано «...усіх полковников и козаков чолнійших...»¹⁵. Участь у генеральній раді 1687 р., як свідчать джерела, взяли, крім полковників і старшини, також «...знатні особи, которые урядом не иміють, и знатных же войсковых товарищей и все посольство»¹⁶. Щоправда, загальна кількість учасників елекції — близько двох тисяч козаків¹⁷ — вказує на те, що участь «всього посольства» обмежувалася присутністю виборних від полків, адже в Кримському поході 1687 р. козаків було не менше 50-ти тисяч. Це й не дивно, оскільки ще в квітні 1672 р. старшина ухвалила рішення надалі на виборчих радах бути «...полковником, сотником и старшині войскової и начальным людем, *всего войска не собирая* (виділено нами. — В. Г.)...»¹⁸.

В інших відомих нам випадках практикувалося представництво. Так, на Корсунській раді 1657 р., що однозначно класифікується в джерелах як повна, або генеральна рада, були присутні «...полковники і сотники всіх полків, а з усяким сотником було черні чоловік з 20...»¹⁹. На генеральній раді в Переяславі взимку наступного року джерела фіксують присутність полковників, «...а з ними сотників і черні у полковників чоловік по десять і менше»²⁰.

Зміцнення позицій старшинської олігархії, поступове відсторонення рядового козацтва від політичного життя в Гетьманщині призводять до того, що російська влада, скликаючи елекційну раду 1727 р., зазиває до Глухова «...изо всех полков полковников и старшину полковую, и бунчуковые и значковые казаки...», навіть не згадуючи при цьому рядових козаків²¹.

До середини XVII ст. до участі у роботі генеральних рад допускалися лише представники козацького стану. У ході Національно-визвольної війни Військо Запорозьке стало ідентифікувати себе не тільки з певним станом, а й перебрало на себе функції народу політичного всієї України-Русі, що суттєво вплинуло на склад учасників загальних рад. Так, уже в гетьманство І. Виговського серед них зустрічаємо прізвища київського митрополита Діонісія Балабана, архимандритів й ігуменів православних монастирів — І. Гізеля, Й. Тукальського, Ф. Кре-

ховецького, а також найбільш впливових представників білого духовенства — протопопів М. Филімоновича, Г. Бутовича та ін.²² Надалі відомості про «духовних особ на раду призваних» зустрічаються при описі майже усіх генеральних рад. Наскільки серйозної ваги надавала старшина та представники царя питанню участі вищого духовенства в елекційній процедурі, видно з того, що при обранні на гетьманство І. Самойловича раду не розпочинали до тих пір, аж поки до Конотопа не прибув архієпископ Л. Баранович²³. Причому, як на раді 1669, так і 1672 р. участь духовенства у виробленні та прийнятті рішень була досить активною. Зокрема, в 1669 р. при виробленні нових умов українсько-російського договору Л. Баранович заперечував проти присутності в українських містах царських воєвод та наполягав на встановленні в Чернігові митрополії²⁴.

На генеральну раду до Переяслава 17 жовтня 1659 р. було закликано, крім полковників, всієї старшини і козаків, також «...і вїтїв, і бурмистрів, і райців, і лавників, і всю чернь і все посполство обох сторін Дніпра...»²⁵ Присутність представників міщан на генеральних радах фіксують джерела, що містять інформацію про вибори на гетьманство І. Брюховецького, Д. Многогрішного та І. Самойловича²⁶. Причому, мова йде не про випадкових людей міщанського стану, а спеціально запрошених для вирішення «...войскових і градцких діл к потановленню статей...» «виборних міщан»²⁷. Як правило, інтереси міст на радах представляла міська адміністрація — вїйти, бурмистри, райці, лавники, писарі.

В гостру проблему суспільно-політичного життя України, особливо другої половини XVII ст., вилилося питання участі в генеральних радах запорозьких козаків. Претензії Коша на збереження свого політичного лідерства, утвердженого в першій половині століття²⁸, виливаються у вимогу обов'язкової участі повноважних представників січового товариства в роботі генеральних рад у Гетьманщині, як необхідної умови їх легітимності. Політичні претензії січовиків викликають різкий спротив керівництва Гетьманщини. Проти цього активно виступає восени 1657 — взимку 1658 р. І. Виговський; абсурдність даної вимоги аргументовано доводить на початку 1660-х рр. й Я. Сомко, стверджуючи, що Військо Запорозьке і хто «...из Запорожья пришед, должны в свои полки розойтитца...»²⁹. Апогеєм впливу січового товариства на перебіг генеральних рад у Гетьманщині стали події Чорної ради 1663 р., на якій результати виборів значною мірою залежали від позиції приведених І. Брюховецьким під Ніжин запорозьких козаків. Після цього запорожці певний час зберігають свій вплив на хід генеральних рад, що відбувалися на Правобережжі

(щоправда, не так ефективно, як це було в 1663 р.). Після зречення гетьманства їх ставлеником М. Ханенком, а згодом і П. Дорошенком, участь запорожців в генеральних радах не носить організованого характеру. Лише на виборах 1710 р. та виробленні умов Бендерської конституції запорожці, зважаючи на їх участь в акції гетьмана І. Мазепи, відіграють важливу роль.

Генеральна рада не мала чітко визначених норм представництва на ній делегатів, що створювало передумови для численних непорозумінь і конфліктів. Так, у квітні 1658 р. посланці полковника М. Пушкаря переконували російських сановників, що елекційна рада в Переяславі в лютому поточного року була неправомочною, оскільки «...были на раде те полковники которые с Иваном Выговским в одной мысли, а с ними сотников и черни у полковника человек по десяти и менши...»³⁰. Неправомочною визнав уряд Олексія Михайловича й Козелецьку раду 1662 р., на яку полковники з'їхалися «...не с большими людьми, человек по десяти с собою имеючи»³¹.

Важливою передумовою для визнання легітимності ради був факт участі в її роботі представників від усіх полків. Особливу увагу в середині XVII ст. звертали на відсутність деформацій за регіональними ознаками, оскільки позиції лівобережних і правобережних полків по основним політичним проблемам суттєво різнилися. Так, згадану вже вище оцінку Переяславської ради 1658 р., як неправомочної, опозиція обгрунтовувала серед іншого й тим, що на раді не були присутні задніпровські (лівобережні) полки.³² Неправомочність елекції Я. Сомка 1662 р. його опоненти також аргументували тим, що у виборах не брали участь Полтавський, Зіньківський та Миргородський полки, а отже — «...какая ж де то полная рада, что половина обирала, а другая половина не обирала Якима Сомка в гетманы...»³³

Таким чином, невизначеність норм представництва на генеральних радах становила суттєвий недолік при функціонуванні політичної системи Гетьманщини. Старшина, невдоволена ухваленими на раді рішеннями, отримувала можливість апелювати до російського царя, рідше — польського короля, добиваючись анулювання постанов, і тим самим дестабілізувати ситуацію в країні, створюючи сприятливі умови для втручання зовнішніх сил у внутрішні справи Української держави. Водночас заходи старшини, спрямовані на обмеження кола учасників зібрання через допущення на неї лише старшини та виборних («чолнійших») козаків, об'єктивно сприяли трансформації генеральної ради з інституту прямого волевиявлення в установу представницьку.

По мірі того, як занепадала роль генеральних рад, в політичному житті Гетьманщини зростало значення старшинської ради. Варто

зазначити, що старшинські ради не являли собою продукту нового етапу розвитку політичної думки України. Раніше вони широко практикувалися на Запорозжжі як інструмент вирішення нагальних поточних справ чи механізм підготовки реалізації прийнятих загальною радою постанов. В роки становлення Української держави значення старшинських рад незмірно зростає. На розгляд старшинських рад виносяться найрізноманітніші проблеми суспільно-політичного життя, питання зовнішньої політики, військово-стратегічного планування тощо. Зокрема, в роки гетьманування Б. Хмельницького скликана наприкінці 1648 р. старшинська рада обговорювала умови замирення з поляками; квітнева рада 1649 р. оголосила мобілізацію війська; жовтнева рада 1650 р. розглядала питання видачі московському цареві самозванця Т. Акундінова, призначення послів на переговори з поляками, прикордонні справи з Росією тощо.³⁴ Для вирішення військово-стратегічних питань декілька раз скликалися старшинські ради влітку-восени 1653 р.³⁵ Перед загальною радою в Переяславі в січні 1654 р. для обговорення питань укладення воєнно-політичного союзу з царем Хмельницький скликав старшинську раду³⁶. Наприкінці 1656 — початку 1657 р. відбулося декілька старшинських рад, на яких широко дебатовалися питання зовнішньополітичної діяльності Української держави, а саме: відносини з Росією, Швецією, Трансільванією та Польщею³⁷.

Ще більше зросло значення інституту старшинської ради при наступниках Хмельницького, які не мали наявної у попередника харизми володаря*, а отже повинні були більшою мірою спиратися на підтримку старшинського оточення — тогочасної правлячої еліти. За таких умов на обговорення старшинської ради виносяться всі найважливіші проблеми політичного життя Гетьманщини. Так, наприклад, саме скликана гетьманом І. Брюховецьким старшинська рада у Гадячі на початку січня 1668 р. ухвалює рішення про розрив з Москвою, початок антиросійського повстання та проголошує курс на об'єднання з правобережним гетьманатом і визнання протекції турецького султана³⁸. Керівництво Правобережної Гетьманщини зі свого боку також питання об'єднання двох гетьманатів виносить на обговорення старшинської ради, в роботі якої взяли участь, крім правобережної старшини, також посланці гетьманського уряду Брюховецького, представники православного духовенства та Запорозької Січі³⁹.

---

* Харизма — авторитет лідера, який базується на емоційно-цінністому впливі на маси і формує безоглядну віру в провіденціалістські, містичні якості суб'єкта політичного управління.

Взагалі варто зазначити, що зовнішньополітична сфера належала (за окремими винятками) до виняткових прерогатив старшинської ради. За звичай, вже самі дипломатичні акти виразно вказували на колективний характер їх ухвалення — «послали», «доручили» тощо⁴⁰. Участь старшини у визначенні зовнішньополітичного курсу та його реалізації застерігали як норми угод з російськими царями (зокрема, статті 1672 р.⁴¹), так положення Конституції 1710 р.⁴² Навіть норми «Решительных пунктов» 1728 р., залишаючи за гетьманом лише право на прикордонні контакти з адміністраціями сусідніх держав, зобов'язували чинити це «...з общего совету»...⁴³

Поважне місце належало інституту старшинської ради і в процедурі гетьманської елекції. Хоч елекційне право *de jure* належало до виняткових прерогатив генеральної ради, нерідко фактично результати виборів визначалися вже на раді старшинської. Вперше на обговорення старшинської ради елекційне питання було винесене навесні 1657 р. Тоді важко хворий гетьман Б. Хмельницький добився від скликаної ним у розширеному складі старшинської ради (за участю війтів і бурмистрів) ухвали щодо успадкування в разі його смерті сином Юрієм гетьманських повноважень⁴⁴. Надалі саме на старшинських радах вперше отримали гетьманську булаву І. Виговський, Я. Сомко, П. Дорошенко та Д. Многогрішний, а вже згодом їх повноваження підтвердили генеральні ради. Так, Виговський, обраний гетьманом на старшинській раді в Чигирині наприкінці серпня 1657 р., отримав підтвердження своїх гетьманських прав на загальній раді в Корсуні в жовтні цього ж року⁴⁵. В умовах громадянської війни булаву гетьмана Правобережної України старшинська рада передала до рук П. Дорошенка 11 жовтня 1665 р., а санкцію генеральної ради він отримав лише 16 січня наступного року⁴⁶. Під час важкої хвороби гетьмана Д. Многогрішного в січні 1671 р. в Батурині було скликано старшинську раду, до участі в роботі якої запросили також представників міських громад, яка ухвалила рішення на випадок смерті гетьмана передати булаву до рук його брата Василя⁴⁷.

Навіть у тому випадку, коли питання гетьманської елекції виносилося на генеральну раду, як правило, перед її початком збиралася старшинська рада. Саме так було при обранні на гетьманство І. Самойловича в 1672 р., І. Мазепи — 1687 р., І. Скоропадського — 1708 р. та Д. Апостола — 1727 р.

Крім того, до компетенції старшинської ради належало питання регулювання податкової політики. Зокрема, на це вказує відправлене в січні 1678 р. до Москви донесення гетьмана І. Самойловича про те, що «...за сполною обрадою и згодним заволенем всей старшини

войсковое и полковников всіх на теперешнем з'езді будучих, ухвалили-ли-смы во всіх рейменту нашого полках... аренды горілчаніе, тютюнніе и дьогтевіе постановити...»⁴⁸. Аналогічного роду вказівка на встановлення гетьманом оренд спільно з старшиною міститься і в донесенні, датованому березнем 1686 р.⁴⁹ У Коломацьких статтях 1687 р. російський уряд закріпив традиційний порядок розгляду і вирішення фінансових питань, включивши положення, за яким «...каким образом ті денежные сборы быть имеют, о том гетьман с старшиною помыслити имеет...»⁵⁰. Й дійсно, саме старшинська рада за участю представників міщанства навесні 1693 р. ухвалила рішення замінити оренди збором з шинків⁵¹.

Рада старшини повинна була спільно з гетьманом розпоряджатися і земельним фондом Гетьманщини. Так, Глухівські статті 1669 р. недвозначно вказували, що «за услуги войсковые» саме гетьман і старшина мали надавати млини чи земельні угіддя, села, які надалі закріплювалися за власником царськими грамотами⁵². В пізніші часи на участь старшини у розподілі земельного фонду як обов'язкової умови легітимізації поземельних відносин у Гетьманщині вказували як укази царського уряду⁵³, так і положення Конституції 1710 р.⁵⁴ Щоправда, на практиці такий порядок далеко не завжди витримувався, і часто-густо гетьмани перебирали на себе цю важливу прерогативу⁵⁵.

Приблизно така ж картина спостерігалася і у сфері кадрової політики. У більшості випадків джерела вказують на призначення гетьманом на вакантні старшинські уряди, або ж вибори генеральної старшини на генеральних радах. Однак, зустрічаються згадки про обрання вищої старшини — членів гетьманського уряду та полковників — і на старшинських радах. Найбільш масовою була ротація, здійснена на старшинській раді 1687 р. на Коломаці (була скликана в наметі російського головнокомандуючого, фаворита Софії Олексіївни — князя В. В. Голіцина). Тоді старшинська рада за згодою Голіцина обрала ряд полковників, генеральних писаря та суддю⁵⁶.

Розширений склад старшинської ради (крім козацьких урядників у її роботі брали участь бунчукові та значкові військові товариші) в 1763 р. ухвалив рішення про реформування системи судочинства та запровадження судів городських, земських і підкоморських⁵⁷, що переконливо вказує на належність до її прерогатив права законодавчої ініціативи.

Як правило, старшинські ради скликалися у випадках нагальної потреби. Однак вже в гетьманство Б. Хмельницького простежувалася певна закономірність у їх скликанні — навесні, після Великодня, та взимку, перед Різдвом⁵⁸, що було, на нашу думку, продиктовано потребами організації воєнних кампаній (які, як правило, проводилися

в літній сезон), підбиттям їх підсумків і визначенням зовнішньополітичних орієнтирів на майбутнє. Згодом, в останні десятиліття XVII ст., утвердилася традиція скликання обов'язкових старшинських рад (з'їздів) саме двічі на рік — на Великдень і на Різдво (або Водохрещі).

До участі в засіданнях старшинських рад запрошувалися насамперед полковники та генеральна старшина. За спостереженням дослідників, полковники завжди згадувалися на першому місці й, очевидно, саме вони із-за своєї чисельної переваги (на з'їзді 1657 р. їх мало бути 26 осіб) відігравали на раді провідну роль⁵⁹. Інколи ради проходили в розширеному складі, коли на них запрошували «всіх козацьких урядників» чи «начальних людей». Найнижчий уряд, що мав доступ до старшинської ради, — сотники. Про присутність отаманів чи виборних від полків джерела інформації не містять. Водночас збереглися відомості про участь у роботі старшинських рад осіб, які не належали до козацького стану. Так, на грудневій раді 1656 р. були присутніми «голови сіл і міст», а квітневій 1657 р. — війти і бурмистри⁶⁰. У пізніші часи, як уже відзначалося вище, до участі в старшинських радах або з'їздах запрошувалися бунчукові та значкові військові товариші⁶¹. Конституція 1710 р., гарантуючи права старшинської ради, як обов'язково інституту політичної системи Гетьманщини, встановлювала і порядок формування її особового складу. Крім гетьмана і генеральної старшини в роботі старшинської ради мали брати участь полковники, а крім того, від кожного полку обрані за згодою гетьмана декілька знатних ветеранів, досвідчених і вельми заслужених мужів⁶².

При оперативному вирішенні поточних справ управління Гетьманщиною, як правило, гетьман вдавався за допомогою до генеральної старшини, зібрання якої дослідники класифікують як своєрідний «малий пленум» старшинської ради⁶³.

Старшинська рада вважалася важливою й обов'язковою законодавчо-розпорядчою інституцією. В лютому 1649 р. гетьман вказував польським послам у Переяславі, що «...стосується комісії, то трудно її зараз починати і відбувати. Війська вкупі немає, полковники і старшини далеко, без них не можу і не смію нічого робити»⁶⁴. Так само і в лютому 1651 р. Хмельницький, пояснюючи польському представникові причину зриву мирної комісії, покликався на відсутність полковників, які «...через віддаленість місць не могли так швидко з'їхатися...» і без яких «...трудно нам... починати цю комісію...»⁶⁵. Трохи згодом, у січні 1669 р., гетьман П. Дорошенко аналогічну думку висловив у листі до російського воєводи князя Г. Г. Ромодановського, наголошуючи на тому, що в Україні гетьманській

«...без совіту полковників і іншого товарищества нічого учинити не мочно...»⁶⁶

Освячений традицією такий стан речей був закріплений нормою Конституції 1710 р., у відповідності з якою старшинській раді належало давати поради гетьману та його наступникам про «цілісність батьківщини, про її загальне благо і про всі публічні справи». Без їхньої генеральної старшини, полковників і генеральних радників попереднього рішення і згоди, на власний розсуд гетьман нічого не мав «ні починати, ні вирішуватися, ні здійснюватися...»⁶⁷

Посол Венеціанської республіки А. Віміна, який, будучи в Чигирині, мав нагоду познайомитися з діяльністю старшинської ради, вельми шанобливо відгукувався про діяльність українського «сенату» в роки правління Б. Хмельницького. Зокрема, він відзначав ефективність діяльності «...суворого сенату, на якому є присутнім і гетьман... У сенаті козаки обмірковують справи, підтримують свій погляд без сварки і з метою допомагати загальному добру. Якщо признають кращою думку інших, то не соромляться цього, без упертості відмовляються від власного погляду і приєднуються до більш правильного»⁶⁸.

Щоправда, історичні джерела свідчать, що далеко не завжди старшинські ради проходили в умовах спокійного і толерантного діалогу. Наприклад, опоненти гетьмана Я. Сомка звинувачували його в тому, що старшинська рада в Козельці у квітні 1661 р. проходила під тиском введених за його наказом озброєних (в тому числі артилерією) козаків⁶⁹. Шляхтич Я. Бількевич у листопаді 1668 р. свідчив перед царськими воєводами, що гетьман П. Дорошенко неодноразово скликав старшину на раду, прагнучи змусити її підтримати пропоновану модель зовнішньополітичної діяльності⁷⁰.

Надзвичайно важливе місце у політичній системі Гетьманщини посідав *інститут гетьманства*, який поруч з генеральною радою виступав одним з наріжних її каменів. Виборний гетьман зосереджував у своїх руках надзвичайно широке коло владних повноважень: скликав загальну раду і раду старшини, керував ними, брав участь в обговоренні питань й ухваленні рішень ради, організовував їх виконання, очолюючи адміністрацію; за гетьманським підписом виходили найважливіші розпорядження і накази-універсали; він також очолював судочинство, виступаючи вищою апеляційною інстанцією; організовував і керував фінансами; визначав напрями зовнішньополітичної діяльності країни; очолював військо. Загалом же гетьман як верховний правитель очолював усі стани, користуючись правом устовадавства і

вищої адміністративної та судової влади: для козацтва — в ролі прямого глави, для решти станів — як верховний арбітр.

У своїй основі влада гетьмана була обмежена. На гетьманський уряд обирала генеральна рада формально пожиттєво, оскільки Березневі статті 1654 р. та наступні українсько-російські договори другої половини XVII ст. фіксували положення, за яким перевибори передбачалися лише у випадку смерті володаря гетьманської булави — «Буде судом божіим смерть случитца гетману, Войску Запорожскому самим меж себя гетмана обирать...»⁷¹ Але фактично — як засвідчила доля І. Виговського, І. Брюховецького, Д. Многогрішного та інших позбавлених гетьманства рішенням генеральної ради чи в результаті заколоту правителів — вибори здійснювалися «до ласки войскової». Трансільванський князь Д'єрдь II Ракоці, характеризуючи устрій козацької України і порівнюючи його з устроєм Трансільванії, звертав увагу на те, що «Ми є абсолютний володар — ніщо, крім смерті, не може змінити нашого становища, і правимо ми персонально. У них же справа стоїть інакше: збереження гетьманства або зміна його залежить від доброї волі підвладних, і гетьман не має персональної влади»⁷².

Зауваження трансільванського правителя вірно відбивають статус гетьманської влади в Україні в принциповому плані, але хибують при розгляді окремих етапів еволюції даного політичного інституту. Зокрема, історичні джерела містять чимало переконливої інформації про те, що влада гетьмана Б. Хмельницького із середини 1650-х рр. наближалася до необмеженої, еволюціонуючи в бік становлення монархічної форми правління. Як зарубіжні спостерігачі, так і мешканці України бачать в особі Хмельницького «...їх країни начальника і володаря...»⁷³ Становлення авторитарної форми правління призводить до того, що Хмельницький «володіє всім один, що накаже, то всім військом і роблять»⁷⁴. Мова вже йде не лише про ігнорування інституту загальних рад, а й думки старшин, котрі «...гетьманові вимовити не можуть...» про своє ставлення до тих чи інших процесів державного життя.⁷⁵

Одна з найбільш важливих прерогатив ради — обрання старшини відтепер повністю зосереджується в руках гетьмана, котрий призначає своєю волею не лише полковників, а й сотників⁷⁶. Він же володіє правом на життя і смерть будь-якого мешканця держави, незалежно від посади, включаючи представників генеральної старшини, якщо хто-небудь з них дозволив собі проігнорувати його розпорядження чи заперечити супроти впроваджуваного ним політичного курсу, — «...су-

проти гетьмана говорити не сміли; а хто б де і промовив і той би живим не був...»⁷⁷

Зазнало змін і титулювання правителя, в якому відтепер далеко не завжди згадується обов'язковий для раніших часів атрибут, що відбивав колективну сутність козацької спільноти, — «Військо Запорозьке». Натомість, посилюється авторитарний її аспект, який в деяких випадках трансформується у форму, характерну для означення монархічного правління, а саме: «Божою милістю гетьман Військ Запорозьких», або ж «Божою милостию великий государ Богдан Хмельницький, гетман Войска Запорозского»⁷⁸. Хоч пророблена дослідниками інтитуляція вхідної та вихідної кореспонденції гетьманських урядів Б. Хмельницького та І. Виговського переконує у використанні в офіційному листуванні для означення титулу гетьмана переважно терміну «ясновельможний», що відповідало в існуючій на той час триступеневій ієрархії європейських правителів статусу господарів Молдови та Волоцини, тобто залежних володарів⁷⁹. Скромність офіційної титулатури Хмельницького викликала повагу східних церковних ієрархів. Зокрема, архідиякон Павло Алепський, що супроводжував у подорожах країнами Центрально-Східної Європи александрійського патріарха Макарія в 1654 рр., ставив цю рису вдачі українського правителя у приклад придунайським господарям, зазначаючи при цьому, що кожний з них «...менший будь-кого з підвладних йому (Хмельницькому) полковників...»⁸⁰.

Після смерті Б. Хмельницького його наступник І. Виговський з метою залучення на свій бік вищої козацької старшини, невдоволеної тим, що гетьман «...володів усім один, що накаже, то всім військом і роблять»⁸¹, на Корсунській генеральній раді 1657 р. запевнював старшину, що «...без вашої військової ради жодних справ не буду робити»⁸². Однак, як справедливо відзначають політологи, в часи суспільних макрореформувань, загострень протиріч між різними верствами й громадянськими силами, викликаними в результаті зламу традиційних соціальних структур, як правило, в суспільстві формується потреба в лідері харизматичного типу, уособленні всієї влади в одній керівній особі — як засобі толерантного співіснування розширених верств і спільнот.⁸³ Реагуючи на суспільні тенденції, І. Виговський вже навесні 1659 р., відправляючи послів на Варшавський сейм, що мав ратифікувати Гадяцьку угоду 1658 р., доручив їм домагатися, аби після його смерті один з братів — Данило «...без жодних виборів... успадкував Велике Гетьманство і Київське воєводство...», а другий брат — Костянтин «...успадкував би пільне геть-

манство...», щоб у такий спосіб «...на Україні не доходило до вибуху заворушень...»⁸⁴

У пізніші часи авторитарні тенденції й прагнення до трансформації виборної гетьманської влади в спадкову монархічну виразно проявилися в політиці Д. Многогрішного, І. Самойловича та І. Мазепи, кожний з яких намагався зосередити у своїх руках якомога ширше коло владних прерогатив та ще за життя визначити свого наступника⁸⁵. Навіть гетьман П. Дорошенко, котрого дослідники називають найбільш послідовним традиціоналістом, що свято дотримувався давніх козацьких звичаїв та порядків,⁸⁶ за інформацією джерел, не лише прагнув «довічного гетьманства» і передачі його «...після нього сину і внуку його неодмінно...», але й виношував плани «...стати удільним князем...», «...удільним паном і володарем всієї України...», домогтися «...незалежної ні від кого монархічної влади...»⁸⁷.

Тенденція до посилення гетьманського авторитаризму викликала активну протидію з боку вищої старшини, яка часто-густо отримувала дійову допомогу з боку російської влади. Зокрема, авторитаристські прагнення Д. Многогрішного та І. Самойловича стали однією з головних причин усунення їх старшиною від влади. Крім того, протягом усієї другої половини XVII–XVIII ст. в політичному курсі Москви виразно простежується тенденція до обмеження гетьманських прерогатив на свою користь та переросподіл їх з-поміж вищої козацької старшини. Так, уже Переяславські статті 1659 р. конституювали положення, у відповідності з якими новообраний гетьман був зобов'язаний їхати в Москву «...и видіти его государские пресвітлые очи...», аби з рук царя отримати булаву, хоругву і на гетьманство жалувану грамоту царя. Крім того, відтепер гетьман позбавлявся права самостійно розпоряджатися українським військом, без санкції царя воювати з сусідніми країнами чи надавати їх правителям військову допомогу, «...без рады и совіту всей черни...» не мав права призначати на полковницькі і старшинські уряди, а також позбавляти старшин влади. Окрема стаття обмежувала компетенції гетьмана у судовій сфері, виводячи з-під гетьманської юрисдикції в карних справах цілий ряд старшин, які мали особливі заслуги перед царем.⁸⁸ У відповідності з Глухівськими статтями 1669 р. гетьман позбавлявся права на ведення зовнішньополітичної діяльності, а також передбачалася його підсудність російській владі⁸⁹. Конотопські статті 1672 р. для того, аби старшина надалі не зазнавала від гетьмана «неволі і жорстокості», закріплювали положення, що забороняли українському правителю одноосібно, без ради зі старшиною карати козацьких урядовців, провину яких відтепер мав обов'язково засвідчити Генеральний суд,

а також позбавляти старшину урядів.⁹⁰ Коломацькі статті 1686 р. обмежували прерогативи гетьмана у сфері поземельних відносин, забороняючи йому без узгодження з Москвою відбирати у власників надані гетьманом і підтвердженні царськими грамотами рангові ґрунти і промисли.

Суттєвим обмеженням прерогатив гетьманської влади стало запровадження Петром I в середині 1709 р. інституту царських резидентів при гетьманові. На резидентів покладалися обов'язки контролю за зовнішньополітичною діяльністю гетьмана, за тим, аби він не звільнював і не призначав на старшинські уряди козаків, «...неописавшись к великому государю...». Крім того, резидент мав слідкувати, аби в «...гетьмане... никакой шалости к измене и возмущению народа... не было...», в разі потреби — для запобігання «зради» — йому дозволялося використовувати два російських полки, введених до гетьманської резиденції⁹¹.

Надалі з компетенції гетьмана було забрано функції верховного командування українським військом, підпорядкувавши його російському командуванню, а також завідування фінансовою справою⁹².

Важливу роль в системі організації політичної влади Гетьманщини відігравали *генеральні старшини*. Вони були обов'язковими учасниками старшинських рад, виступали в ролі виконавців постанов гетьмана та старшинської ради, а також — найближчих порадників гетьмана, утворюючи при ньому дорадчий орган — раду генеральної старшини⁹³, на яку покладалося завдання оперативного управління країною. Функції колегії генеральних старшин, як своєрідного дорадчого органу при гетьманові, закріплювалися традиціями Української держави, а також фіксувалися в українсько-російських угодах другої половини XVII ст. та в Конституції 1710 р., де була, зокрема, й така норма: «если бы зась, опрочь тых вышреченных, до Енеральной Рады назначеных терменов, притрафлялися якіе публичные sprawy, скорого управления, отпреставления потребующе, tedy Ясневельможный Гетман моцен и волен будет, з обрадою Енеральной Старшины таковые діла... управляти и отпраговати».⁹⁴

Значно зростало значення генеральної старшини в часи міжгетьманства. Зокрема, згідно свідчень Самовидця, гетьман Б. Хмельницький перед смертю, передаючи владу сину Юрію, віддав його в опіку генерального писаря І. Виговського, генерального обозного Т. Носача та генерального судді Г. Лесницького⁹⁵. Коли в березні 1672 р. Д. Многогрішного було скинуто з гетьманства, влада до виборів нового гетьмана також зосередилася в руках генерального обозного, двох суддів і писаря.⁹⁶

Як можна зробити висновок з історичних джерел середини — другої половини XVII ст., генеральні обозний, писар, судді, а в пізніших часах і підскарбій — складали вищу групу гетьманського уряду. До складу нижчої входили генеральні осавули, хорунжий та бунчужний. В ієрархічній драбині Війська Запорозького перша група стояла вище за полковників, і дослідникам невідомі випадки, коли хто-небудь з цих старшин ставали полковниками. Призначення ж на полковничі уряди із середовища других були досить поширеним явищем. Такий шлях до полковничого перначу пройшли, наприклад, колишні генеральні осавули М. Гвинтовка, І. Лисенко, М. Миклашевський, Л. Полуботок, І. Скоропадський⁹⁷. Крім того, про менший вплив другої групи генеральної старшини на державні справи Гетьманщини переконливо свідчили й розміри царського жалування, яке розподілялося згідно московських звичаїв у відповідності до рангу офіційної особи. Так, під час Глухівської ради 1669 р. генеральні хорунжий і бунчужний отримали жалування на рівні сотників і полкових писарів.⁹⁸

Звертає на себе увагу й той факт, що на відміну від «вищої» генеральної старшини, осавул, бунчужний і хорунжий мали надзвичайно вузьке коло чітко виражених функціональних обов'язків і були зобов'язані «...находиться при гетмані перемено для порученія им случающихся діл и приказов... как сія должность... точного преписанія не імеит...»⁹⁹

Загальною для всього складу генеральної старшини була прерогатива спільної разом з гетьманом участі в управлінні країною. Нехтування думки генеральних старшин при вирішенні державних справ стало причиною усунення від влади гетьманів Д. Многогрішного в 1672 р. та І. Самойловича в 1687 р. Зокрема, при скиненні Самойловича з гетьманства старшина закидала йому серед іншого й таке: «все один ділаєт, никого к думі не призывает»¹⁰⁰.

Генеральній старшині належало також право доповідати гетьману про справи державної ваги. Творці Конституції 1710 р. намагалися закріпити цю функцію як виняткову прерогативу генеральних старшин: саме вони «...всякіє справи войсковые, якіє до чієго чину и повинности будут належати, міют ясневельможну гетману доносити и деклярации отбирати, а не слуги приватныи домовыи, которых до жадных справ докладов и діл войсковых не отпраовати»¹⁰¹.

Генеральній старшині належало й право законодавчої ініціативи. Промовистою ілюстрацією цього може служити хоч би клопотання старшини щодо необхідності заборони на вільний перехід підданих, подане на адресу гетьмана К. Розумовського у 1752 р.¹⁰²

Центральними органами виконавчої влади Гетьманщини виступали *Генеральна військова канцелярія та Генеральна скарбова канцелярія*. Генеральна військова канцелярія протягом усього часу існування Української держави служила інструментом реалізації постанов генеральних і старшинських рад, законодавчих ініціатив гетьмана. У канцелярії розглядалися найважливіші справи адміністративного та військового характеру — звіти і листування полкової і сотенної старшини, справи міст, прохання і скарги окремих людей, дипломатичне листування, виготовлялися гетьманські універсали, мобілізаційні накази, майнові пожалування, ордери на податкові пільги тощо. Із 1720-х рр. Генеральна військова канцелярія, крім ведення діловодства, набула значення адміністративного колегіального органу виконавчої влади, в межах якого гетьман і генеральна старшина реалізовували свої владні повноваження. Цьому сприяли укази уряду Петра I 1720 і 1721 рр. «Про запровадження в Малоросії військової канцелярії», а також адміністративна реформа Малоросійської колегії, проведена в 1722–23 рр.¹⁰³

Важливе місце в структурі виконавчої влади належало Генеральній скарбовій канцелярії — вищому органу фінансового управління в Гетьманщині. Запроваджена в 1720-х рр. Генеральна скарбова канцелярія організовувала збір податків, їх збереження та реалізацію видаткових статей. Діяльністю канцелярії керували генеральні підскарбії. Функції контролюючого органу у сфері фіскальної політики виконувала окрема *Лічильна комісія*.

Найвищим судовим органом Гетьманщини був *Генеральний військовий суд*. До його складу, крім генеральних суддів, входив гетьман, який виступав верховним суддею і, за звичай, головував на засіданнях Генерального військового суду, а також генеральні старшини. В ході судової реформи 1722 р. наказний гетьман П. Полуботок ввів до складу Генерального суду асесорів. Асесорів призначали на період судової сесії по черзі з числа бунчукових товаришів, рідше сотників, для того, аби у відсутність генерального судді приймали судові позови і готували їх до розгляду¹⁰⁴. До кінця 1720-х рр. функції Генерального військового суду і Генеральної військової канцелярії у сфері судочинства не були чітко розмежовані і нерідко дублювалися. З часів гетьмана Д. Апостола Генеральний суд виступає самостійною установою.

Механізм функціонування політичної влади, сукупність принципів, методів і засобів здійснення керівництва суспільством визначають характер *політичного режиму*, а останній, згідно з пануючою в політології думкою, маркує тип політичної системи. Механізм функціонування політичної влади в Гетьманщині дозволяє охарактеризувати політичний режим Гетьманату як республікансько-демокра-

тичний, що поєднував у собі елементи як прямої, так і опосередкованої демократії і базувався на полково-сотенному адміністративному устрої. Водночас звертає на себе увагу і той факт, що на різних етапах історичного розвитку співвідношення владних повноважень головних елементів політичної системи Гетьманщини — генеральної ради, старшинської ради, гетьмана та вищої старшини (генеральної старшини та полковників) — не залишалося незмінним, а, навпаки, зазнавало принципових трансформацій. Внаслідок чого політичний режим в одних випадках набував ознак, характерних для авторитарного правління, в інших — олігархічного. Авторитарний режим у формі цезаризму, тобто такого способу правління, за якого при формальному збереженні республіканського устрою керівництво всіма провідними владними інституціями зосереджується в руках однієї особи, встановився у гетьманство Б. Хмельницького, П. Дорошенка, у другій половині гетьманування Д. Многогрішного, І. Самойловича та І. Мазепи. Причому, у всіх названих гетьманів на певних етапах з'являлися плани заснування власних правлячих династій, тобто заміни авторитарного режиму монархічним. Приклад типового олігархічного режиму становила Гетьманщина в роки гетьманування І. Виговського, Ю. Хмельницького, на перших порах — Д. Многогрішного, І. Самойловича та І. Мазепи, а також І. Скоропадського, П. Полуботка та Д. Апостола.

Характерна особливість еволюції політичної системи Гетьманату полягала в тому, що Українська держава лише дуже короткий час існувала як самодостатній політичний організм. Номінальна васальна залежність Гетьманщини від влади російського царя, задекларована в Переяславсько-московському договорі 1654 р., вже в жовтні 1659 р. трансформувалася в більш жорсткі форми залежності, а політична автономія Гетьманату поступилася місцем адміністративній, за якої зберігалася самоуправління при здійсненні внутрішньої політики та функціонування українських владних інституцій на основі власного законодавства та традицій¹⁰⁵. За таких умов сувереном виступав російський монарх, і *de jure* його санкція була необхідною умовою для набуття правної чинності найважливіших ухвал української влади — гетьманської елекції, поземельних відносин, призначення та скинення з генеральних урядів тощо. Хоча в умовах тимчасової лібералізації політичного курсу Москви щодо України і було можливим перебрання українською владою деяких з названих функцій на себе, загальна тенденція розвитку українсько-російських відносин другої половини XVII–XVIII ст. обумовлювала поступове, але невпинне обмеження автономії Гетьманщини, звуження прерогатив гетьманської влади та місцевого самоврядування¹⁰⁶.

¹ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / Вид. друге, випр. і доп. — Львів, 1990.. — С. 241.

² Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінецьXVI — перша половина XVII ст. — К., 1998. — С. 109.

³ Документы об Освободительной войне украинского народа 1648–1654. — К., 1965. — С. 72; Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. — М., 1954. — Т. 2. — С. 46.

⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. (Далі — Акты ЮЗР). — Т. 11. — С. 764.

⁵ Ojczyzste Spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. Diarysze, Relacye, Pamiętniki i t. p., zeb. A. Grabowski. — Т. 2. — Kraków, 1845. — S. 71–72.

⁶ Степанков В. С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657) // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4. — С. 19.

⁷ Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. — Вип. 6. — К., 1929. — С. 263.

⁸ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 266.

⁹ Див.: Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 106; Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 185; Эйнгорн В. Отношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. — М., 1899. — С. 845–848.

¹⁰ Окиншевич Л. Генеральна рада... — С. 268; Книги Разрядные по официальным оных спискам, изданные.. — Т. 2. — СПб., 1855. — С. 991–993.

¹¹ Источники малороссийской истории, собр. Д. Бантыш-Каменским. — Ч. 2. — М., 1858. — С. 242–245

¹² Див.: Горобець В. М. До питання про еволюцію гетьманської влади в Україні в першій третині XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1993. — №. 2–3. — С. 70–75.

¹³ Окиншевич Л. Генеральна рада... Додаток № 6.

¹⁴ Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 89.

¹⁵ Літопис Самовидця. — С. 118.

¹⁶ Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 177.

¹⁷ Окиншевич Л. Генеральна рада... — С. 283.

¹⁸ Акты ЮЗР. — Т. 9. — С. 849.

¹⁹ Там же. — Т. 4. — С. 57.

²⁰ Там же. — Т. 15. — С. 49–50.

²¹ РДАДА. — Ф. 248, оп. 29, спр. 1806, арк. 7–8.

²² Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 100.

²³ Там же. — Т. 9. — С. 943–944.

²⁴ Див.: Окиншевич Л. Генеральна рада... — С. 302.

²⁵ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 262.

²⁶ Там же. — Т. 5. — С. 173; т. 8. — С. 50, 89; т. 9. — С. 911 та ін.

- ²⁷ Окиншевич Л. Генеральна рада... — С. 299.
- ²⁸ Про перипетії політичного протистояння Коша і гетьманського уряду див.: Горобець В. М. Запорозький Кіш в політичній структурі козацької України (друга половина XVII — початок XVIII ст.) // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. — К.; Запоріжжя, 1997. — С. 33–43.
- ²⁹ Цит за: Окиншевич Л. Генеральна рада... — С. 287.
- ³⁰ Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 49–50.
- ³¹ Цит за: Востоков А. Козелецкая рада 1662 г. // Киев. старина. — 1887. — № 2. — С. 277.
- ³² Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 49–50
- ³³ Там же. — Т. 7. — С. 349.
- ³⁴ Michałowski J. Księga pamętnicya. — Kraków, 1864. — S. 58; Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 338, 339.
- ³⁵ Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 56, 58, 116.
- ³⁶ Там же. — С. 217.
- ³⁷ Архив ЮЗР. — Т. 6, ч. 3. — К., 1905. — С. 205; Крип'якевич І. П. Назв. праця. — С. 235; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — К., 1993. — С. 458–459.
- ³⁸ Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 90; Літопис Самовидця. — С. 104.
- ³⁹ Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 30–31.
- ⁴⁰ Окиншевич Л. Рада старшинська в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII вв. // Україна. — Кн. 8. — 1925. — С. 17.
- ⁴¹ Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел (далі — СГГД). — Т. 4. — СПб., 1868. — С. 272.
- ⁴² Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 249.
- ⁴³ ПСЗ. — Т. 8. — СПб., 1830. — № 5324.
- ⁴⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2. — 1996. — С. 1368–1370; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — С. 96–97.
- ⁴⁵ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 10–11; 34–35, 37, 57; Т. 11. — С. 789–802.
- ⁴⁶ Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. — Т. 2. — Kraków, 1912. — S. 327.
- ⁴⁷ Эйнгорн В. Указ. соч. — С. 735.
- ⁴⁸ Акты ЮЗР. — Т. 13. — С. 465–466; Мякотин В. А. Очерки социальной истории Малороссии // Русское богатство. — 1915. — № 5. — С. 169–170.
- ⁴⁹ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 189–190.
- ⁵⁰ Источники малороссийской истории... — Ч. 1. — С. 319.
- ⁵¹ Окиншевич Л. Рада старшинська... — С. 20.
- ⁵² Источники малороссийской истории. — Ч. 1. — С. 220.
- ⁵³ Там же. — Ч. 2. — С. 228–231.
- ⁵⁴ Там же. — С. 251.

- ⁵⁵ Окиншевич Л. Рада старшинська... — С. 20.
- ⁵⁶ Там же. — С. 21; Лазаревский А. Заметки о Мазепе // Киев. старина. — Кн. 3. — 1898. — С. 479–489.
- ⁵⁷ Окиншевич Л. Рада старшинська... — С. 21.
- ⁵⁸ Див.: Крип'якевич І. П. Назв. праця. — С. 235.
- ⁵⁹ Там само; Його ж. Студії над державою Богдана Хмельницького (І Рада. ІІ Генеральна старшина) // Ювілейний збірник НТШ. — Львів, 1925.
- ⁶⁰ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький... — С. 235.
- ⁶¹ Окиншевич Л. Рада старшинська... — С. 21.
- ⁶² Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 249.
- ⁶³ Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII вв. // Праці комісії для виучування історії західньо-руського та українського права. — Вип. 2. — К., 1926. — С. 94.
- ⁶⁴ Michałowski J. Op. cit. — S. 371.
- ⁶⁵ Цит. за: Крип'якевич І. П. Назв. праця. — С. 238.
- ⁶⁶ Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 53.
- ⁶⁷ Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 248.
- ⁶⁸ Молчановский В. Донесение венецианца Альберто Вимина о козаках и Б. Хмельницком (1656) // Киев. старина. — 1900. — Кн. 1. — С. 70; Chyncsewska-Hennel T., Salwa P. Alberta Viminy Relacja o pochodzeniu i swyczajach Kozaków // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. — 1985. — Т. 30. — S. 218.
- ⁶⁹ Эйнгорн В. Указ. соч. — С. 180–182.
- ⁷⁰ Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 104.
- ⁷¹ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 263; Т. 10. — С. 490; ПСЗ. — Т. 1—№ 119; № 447; Источники малороссийской истории... — Ч. 1. — С. 219 та ін.
- ⁷² Цит. за: Крип'якевич І. П. Назв. праця. — С. 236.
- ⁷³ Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 556; Карпов Г. Критический обзор разработки главных русских источников по истории Малороссии, относящихся за время: 8-е января 1654 — 30-е мая 1672 года. — М., 1870. — С. 86–87; Степанков В. С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького... — С. 27.
- ⁷⁴ Акты ЮЗР. — Т. 11. — Прилож. — С. 764.
- ⁷⁵ Там же. — С. 746.
- ⁷⁶ Там же. — С. 740; Т. 10. — С. 678.
- ⁷⁷ Русская историческая библиотека. — СПб., 1884. — Т. 8. — С. 1261, 1264.
- ⁷⁸ Воссоединение Украины с Россией... — Т. 2. — С. 66, 454, 2190; Т. 3. — С. 25, 85, 88; Документы Богдана Хмельницького... — С. 592.
- ⁷⁹ Див.: Плохій С. Божествене право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. — Т. 3. — К., 1994. — С. 100.
- ⁸⁰ Цит. за: Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 9. — С. 987.
- ⁸¹ Акты ЮЗР. — Т. 11. — Прилож. — С. 764.

- ⁸² Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 43.
- ⁸³ Див.: Рябов С. Г., Томенко М. В. Основи теорії політики. — К., 1996.
- ⁸⁴ Оляничин Д. Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 року // Зап. НТШ. — Т. 222. — Львів, 1991. — С. 347.
- ⁸⁵ Див.: Степанков В. С. Проблема становлення монархічної влади Богдана Хмельницького... — С. 29; Верба І. В. Ідея спадковості влади в Українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — К., 1991. — С. 79–84.
- ⁸⁶ Див.: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985. — С. 663.
- ⁸⁷ Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 66; 138; Т. 9. — С. 43; Санін Г. Некоторые черты политики гетмана Петра Дорошенко // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. — Вип. 2. — К., 1993. — С. 24; Степанков В. С. Назв. праця. — С. 29.
- ⁸⁸ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 262–269.
- ⁸⁹ Источники малороссийской истории... — Ч. 1. — С. 217–228; ПСЗ. — Т. 1. — № 447.
- ⁹⁰ Акты ЮЗР. — Т. 9. — С. 915; ПСЗ. — Т. 1. — № 519.
- ⁹¹ Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 228–231.
- ⁹² Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям на 19 частей. Собрано в Правительствующем Сенате по Малороссийской экспедиции 1756 года // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии / Под. ред. Н. П. Василенко. — Вип. 2. — Чернигов, 1902.
- ⁹³ Окиншевич Л. Генеральна старшина... — К., 1926. — С. 94.
- ⁹⁴ Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 249.
- ⁹⁵ Літопис Самовидця. — С. 75.
- ⁹⁶ Акты ЮЗР. — Т. 9. — С. 721, 735.
- ⁹⁷ Окиншевич Л. Генеральна старшина... — С. 140.
- ⁹⁸ Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 110; Окиншевич Л. Генеральна старшина... — С. 153.
- ⁹⁹ Цит. за: Окиншевич Л. Назв. праця. — С. 142.
- ¹⁰⁰ Источники малороссийской истории... — Ч. 1. — С. 302.
- ¹⁰¹ Там же. — Ч. 2. — С. 250.
- ¹⁰² Мякотин В. Прикрепление крестьян в Левобережной Малороссии в XVIII в. // Русское богатство. — 1894. — № 3. — С. 217–218; Панашенко В. В. Соціальна еліта Гетьманщини. — К., 1998. — С. 87.
- ¹⁰³ Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 307; Джиджора І. До історії генеральної військової канцелярії / Україна в першій половині XVIII віку. — К., 1930. — С. 113; Горобець В. Присмерк Гетьманщини. — С. 66, 67, 171–179.
- ¹⁰⁴ Василенко М. П. Пам'ятник української правничої літератури XVIII століття // Ювілейний збірник НТШ. — Львів, 1925. — С. 105–130; Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. — К., 1998 — С. 194–195.
- ¹⁰⁵ Див.: Горобець В. М. Українсько-російські відносини та політико-правовий статус Гетьманщини (друга половина XVII — перша чверть XVIII ст.) // Українська

козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — Вип. 6, кн. 1. — К.; Черкаси, 1997. — С. 67–75.

¹⁰⁶ Більш детально див.: Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. — К., 1995; Його ж. Присмерк Гетьманщини...; Горобець В. М., Струкевич О. К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII–XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // Укр. іст. журн. — 1997. — № 1. — С. 22–42.